

BARBARA RODZIEWICZ

OBRAZ NATURY W POLSKIM I UKRAIŃSKIM LEKSYKONIE MENTALNYM

Człowiek od zarania dziejów istnieje i współdziała z naturą – materią i energią, które nie tylko nadają kształt jego przestrzeni życiowej i są źródłem niezbędnych do przeżycia zasobów, ale wywierają przemożny wpływ na jego myślenie, postrzeganie, emocje oraz aktywność. Fizykalne właściwości przyrody, zwłaszcza jej barwa, formy, dźwięk, pobudzają wszystkie zmysły. Kontakt z naturą, bez względu na formę, pasywny, ograniczający się do obserwacji, czy aktywny, angażujący umysł i ciało, wywołuje reakcję, potęguje doznania, jest źródłem doświadczenia i inspiracją do podejmowania określonych działań, warunkuje dobrostan fizyczny i psychiczny człowieka, jest wartością autoteliczną.

Nieustannie ewoluujące ponadczasowe związki człowieka z przyrodą, w szczególności zagadnienie oddziaływania materii ożywionej i nieożywionej na kanały ludzkiej percepcji, stały się istotną przesłanką do podjęcia tematu natury w niniejszym tekście, w którym celem dociekań będzie rekonstrukcja jej językowego obrazu w polskim i ukraińskim leksykonie mentalnym.

Leksykon mentalny, zwany również słownikiem umysłowym, stanowi – według Idy Kurcz – „intuicyjną wiedzę na temat wyrazów danego języka, jaką mają użytkownicy tego języka”, jest „czymś pośrednim między słownikiem sensu stricto a encyklopedią” (106) i, jak dodaje Renata Grzegorzycowa, „reprezentacją, której szkielet konstrukcyjny, organizujący całą strukturę, stanowią ujęzykowane pojęcia, [...] ogarniające całość poznanego świata” (136). Uznana brytyjska psycholingwistka Jean Aitchison, prowadząca w latach 80. badania nad leksykonem mentalnym, twierdzi wręcz, że odizolowanie zebranych w słowniku umysłowym ujęzykowionych pojęć od wiedzy o otaczającej rzeczywistości

Dr hab. BARBARA RODZIEWICZ, prof. US – Uniwersytet Szczeciński, Wydział Humanistyczny, Instytut Językoznawstwa, adres do korespondencji: ul. Mickiewicza 18, pokój 312, 71-899 Szczecin; e-mail: barbara.rodziewicz@usz.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7724-5602>.

(zarówno indywidualnej, jak i wspólnej dla danej społeczności) nie jest prawdopodobne, jeśli w ogóle możliwe (240-248). Nadto gromadzone, porządkowane i przechowywane tam pojęcia tworzą dynamiczną, wielowymiarową, wielopłaszczyznową i wielowęzłową sieć połączeń semantycznych o zróżnicowanej sile, sprzężoną ze wszystkimi kanałami zmysłów (Roche 65). Charakterystyka struktury leksykonu mentalnego jest zgodna z założeniami teorii ludzkiego umysłu, koneksjonizmu. Model wypracowany przez koneksjonistów wykorzystuje neurobiologiczne teorie aktywności mózgowej i zakłada istnienie sieci neuronalnych, które składają się z węzłów wejściowych (przetwarzanie impulsów wzrokowych i słuchowych), wyjściowych (reakcje) i ukrytych (procesy wewnętrzne) oraz połączeń między nimi (Seretny 81). Koneksjoniści postrzegają ludzki umysł jako sieć skojarzeniową, którą tworzy wiele gęsto semantycznie powiązanych z sobą jednostek, utrwalających przyczynowo-czasowe i przestrzenne związki zjawisk oraz emocji przez nie wywołanych. Sieci skojarzeniowe nie są konstruktem zakrzepłym, lecz nieustannie podlegają przeobrażeniu, zmieniając swoje konfiguracje na skutek oddziaływania różnorodnych czynników ekstralingwistycznych, co pozwala poniekąd na rezygnację z myślenia o pojęciach jako skończonym katalogu cech umożliwiających identyfikację czegoś jako egzemplarza danego pojęcia (Wróbel 168). Na ewolucyjny charakter leksykonu mentalnego oraz złożone relacje semantyczne między jego wyrazami, niepozwalające opisywać ich w kategoriach zamkniętych haseł leksykograficznych, zwrócili uwagę także Ronald Langacker oraz Eleanor Rosch, dochodząc do wniosku, że większość pojęć ma charakter otwarty, ergo ich znaczenia mają charakter elastyczny (Rosch 27-48; Langacker 153). Pisząc o płynności powiązań między pojęciami magazynowanymi w słowniku umysłowym, również Jean Aitchison eksponuje dynamizm ewolucyjny znaczeń poszczególnych jednostek tego konstruktów: „Znaczenia słów nie mogą być przypięte jakby były martwymi owadami. One raczej fruwać nieuchwytnie jak żywe motyle. A może należy przyrównać je do ryb, które wymykają się z rąk” (50; tłum. aut. – B.R.).

Próby poznania charakteru i siły międzywyrazowych powiązań utrwalonych w leksykonie umysłowym oraz uchwycenia szczegółowych relacji semantycznych między nimi zaowocowały wypracowaniem na gruncie psycholingwistyki szeregu procedur badawczych, czerpiących między innymi z koncepcji sieciowej teorii koneksjonistycznej, zgodnie z którą konkretne słowa-bodźce aktywują skojarzeniową reprezentację sieci połączeń międzywyrazowych utrwalonych w strukturach mentalnych. Dotarcie do ogniw owych sieci – abstrakcyjnych, niedostępnych poznaniu zmysłowemu zjawisk mentalnych – umożliwiają testy swobodnych skojarzeń werbalnych (testy asocjacyjne, eksperymenty lingwalne),

których wyniki wykorzystywane są na przykład przy opracowywaniu słowników asocjacyjnych. Użycie tego psycholingwistycznego narzędzia diagnostycznego pozwala do pewnego stopnia wniknąć w organizację konceptualną leksykonu umysłowego i w konsekwencji w semantykę oddzielnych słów języka. Prekursor eksperymentu skojarzeniowego – brytyjski antropolog Francis Galton – jako pierwszy zwrócił uwagę na potencjał badawczy i szczególne znaczenie tego rodzaju testów dla poznania architektoniki ludzkiego umysłu. Jego artykuł „Psychometric Experiments”, zamieszczony w 1879 r. w czasopiśmie *Brain*, poświęcony opisowi przeprowadzonego na sobie badania i interpretacji wyników testu asocjacyjnego, wieńczy znamieną konstatacją badacza: „Opublikowanie wszystkich protokołów, ale od wielu eksperymentatorów, nie tylko własnych, byłoby bardzo pouczające. Obnażają one fundamenty myśli człowieka z dziwną jasnością oraz ukazują anatomie jego umysłu z większą wyrazistością i prawdą, niż by on sam prawdopodobnie chciał” (162; tłum. aut. – B. R.).

Wspomniane narzędzie badawcze, test asocjacyjny, polega na tym, że respondenci otrzymują listę słów-bodźców i w ściśle określonym czasie zapisują pierwsze przychodzące na myśl słowo lub wyrażenie kojarzone z podanym wyrazem hasłowym. Celem eksperymentu jest wyodrębnienie werbalnych siatek skojarzeniowych słów-bodźców, na które składają się powiązane z danym słowem treści utrwalone w świadomości językowej użytkowników języka, definiowanej przez Evgenija Tarasova jako „całokształt poziomów świadomości, formowanych i uzewnętrznianych za pomocą środków językowych: słów, związków wyrazowych, zdań, tekstów i pól asocjacyjnych” (26; tłum. aut. – B.R.). W tworzeniu korpusu danych językowych do tekstu skorzystałam z wyników testów skojarzeniowych zamieszczonych w dwóch źródłach leksykograficznych. Słowniki, z których wyekscerpowałam materiał ilustracyjny, powstały w ramach międzynarodowego programu zrealizowanego przez współpracowników Instytutu Psycholingwistyki Rosyjskiej Akademii Nauk oraz ówczesnego Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Szczecińskiego. Są to *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский* [Slavyanskiy assotsiativnyy slovar': russkiy, belorusskiy, bolgarskiy, ukrainskiy] oraz *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, które w przekonaniu Natalii Ufimtsevej, kierownika projektu, wprowadzają do obiegu naukowego zupełnie nowy obiekt analizy językoznawczej, psycholingwistycznej i socjolingwistycznej, umożliwiający spojrzenie na różnice i podobieństwa w obrazach świata Słowian oraz słowiańską społeczność z zupełnie nowej perspektywy (17).

Testy skojarzeniowe, w których wyniku pozyskano dane językowe zarejestrowane przez wspomniane słowniki, obejmowały grupy po 500 badanych z każdej

zbiorowości etnicznej, studentów uczelni różnych kierunków i specjalności, kobiety i mężczyźni w wieku od 19 do 26 lat.

Niniejsza analiza materiału leksykograficznego zmierza przede wszystkim do wykrycia znaczeń wpisujących się w schematy konceptualne obiektów natury, które kryją się za pojęciami **LAS/JIC** i **RZEKA/PIKA** utrwalonymi w słowniku umysłowym młodych Polaków i Ukraińców oraz do odpowiedzi na pytanie, czy i w jakim stopniu skojarzeniowe wypełnienie treściowe obu pojęć jest porównywalne. Proponowane krótkie studium nad reprezentacją tych pojęć w strukturach mentalnych przedstawicieli dwóch zbiorowości kulturowo-etnicznych, mieszczące się w kognitywnym nurcie badań lingwistyki kulturowej i komparatywnej etnolingwistyki, ma na celu nie tylko porównanie schematów pojęciowych użytkowników różnych systemów językowych, ale również realizację wpisanego w konstrukcję nauk antropologicznych swoistego imperatywu przekraczania barier etnocentrycznych.

W rezultacie ekscerpcji źródeł leksykograficznych zgromadzono 84 zróżnicowane pod względem leksykalnym reakcje na słowo-bodziec **LAS**, 89 – na słowo-bodziec **JIC** oraz odpowiednio 109 i 108 odpowiedzi na wyrazy hasłowe **RZEKA** i **PIKA**, łącznie 390 skojarzeń słownych. Bogactwo materiału językowego jednoznacznie przemawia za koncepcją wielowymiarowości i wielokategorialności obu pojęć, pokazując całą złożoność fenomenu natury w ogóle. Wstępna eksploatacja pól asocjacyjnych analizowanych pojęć, odnotowanych przez źródła leksykograficzne, wykazuje, iż różnią się one stopniem złożoności, nasycenia i frekwencji oraz ukształtowaniem pod względem językowym, wykazując jednakże podobieństwo w zakreślonej skojarzeniami rozpiętości semantycznej. Wychylenie konceptualizacyjne odnosi się w pierwszym rzędzie do asocjatywów prymarnych o najwyższej frekwencji, czyli bazowych komponentów obu pojęć. Analiza obejmuje skojarzenia, które tworzą koherentne zbiory, to jest wykazują spójność logiczną, semantyczną i konotacyjną (wiele pojedynczych odpowiedzi rozmytych logicznie, o słabym stopniu konwencjonalizacji pomijam), gdyż tylko takie są istotne przy odwzorowaniu kolektywnego obszaru słownika mentalnego przedstawicieli polskiej i ukraińskiej zbiorowości językowej. W konstrukcie kognitywnym wyobrażeń obu obiektów natury wpisanych w sieci skojarzeniowe oplatające badane wyrazy hasłowe wyróżniają się *expressis verbis* identyfikowalne fasyty: ewaluacyjna, mereologiczna, percepcyjno-atrybutywna, pragmatyczna i taksonomiczna oraz kilka mniej wyrazistych domen przede wszystkim z uwagi na specyfikę zapęnlających je asocjatywów, w przeważającej mierze skojarzeń jednostkowych.

Jaki obraz natury wyłania się z zebranych danych? Jaki jest kolektywny stereotypizowany wizerunek językowy lasu i rzeki w wyobrażeniu współczesnych przedstawicieli polskiej i ukraińskiej zbiorowości? Prześledźmy i porównajmy ujęzyczenia obu pojęć-konceptów.

W mentalnym wyobrażeniu polskojęzycznych uczestników badania las to przede wszystkim relatywnie zróżnicowany i obszerny zbiór mereologiczny. Ponad połowa ogółu asocjatorów skupionych w polu skojarzeniowym wyrazu hasłowego LAS (264 reakcje – 52,8% odpowiedzi respondentów) to jednostki mieszczące się w tej kategorii. Prymarnym asocjatem zbioru mereologicznego i jednocześnie absolutnie prymarnym skojarzeniem do słowa-bodźca jest reakcja wyrażona słowem *drzewa* (113 odpowiedzi – 22,6% wszystkich asocjatorów). Pozostałe elementy wchodzące w zakres mereologicznego najbardziej wysyczonego wycinka pola asocjacyjnego tworzą następujące werbalizacje: *drzewo* (57 skojarzeń – 11,4%), *grzyby* (49 skojarzeń – 9,8%), *sosny* (6 skojarzeń), *łąka* (5), *ptaki* (5), *przestrzeń* (3), *zwierzęta* (3), *brzozy* (2), *grzyb* (2), *igły* (2), *sosna* (2), *wilk* (2), *jeżyny* (1), *lis* (1), *liście* (1), *liść* (1), *łoś* (1), *polana* (1), *strumyk* (1), *szyszki* (1), *świerk* (1), *trawa* (1), *runo* (1), *wiewiórka* (1), *woda* (1). Z kolei w ukraińskim słowniku umysłowym wyraz hasłowy ЛИС ewokuje najwięcej połączeń międzywyrazowych w percepcyjnie zorientowanym fragmencie pola skojarzeniowego (105 reakcji – 21% wszystkich werbalizacji), rejestrującym materiał wrażeniowy dostarczony w pierwszej kolejności przez zmysł wzroku. Dominują w nim koloratywy, w szczególności barwy zielonej, oraz leksemy ujednoznaczające kolor, swoiste *boostery*, por. *зелений* (58 reakcji), *темний* (26), *зелень* (7), *чорний* (4), *темнота* (2), *зазеленів* (1), *зелене* (1), *зелені дерева* (1), *зелений, гарний* (1); *зелений густий* (1); *світінки* (1), *темін* (1), *темрява* (1). Percepcja zmysłowa stanowi podstawę do uchwycenia przez ogniwa sieci słownika umysłowego również pozakolorystycznych relacji, rejestrujących w szczególności doświadczenia audialne i przestrzenne oraz odczucia wywołane zmysłem powonienia, por. np. *великий* (15), *свіжість* (3), *спокій* (2), *шумить* (2), *затишок* (1); *затишок, свіжість* (1); *різногolosий* (1), *тиша* (1), *шелест* (1), *шум* (1), *ехо* (1).

Odbiciem zmysłowych kontaktów ludzkiego ciała ze światem natury są również skojarzenia zwerbalizowane w języku polskim o zbliżonej do ukraińskiego fragmentu leksykonu mentalnego rozpiętości semantycznej i nieco wyższej frekwencji pozyskanych reakcji (139 odpowiedzi – 27,8% ogółu asocjatorów), por. m.in.: *zieleń* (62 reakcje), *zielony* (21), *spokój* (15), *cisza* (12), *zapach* (5), *ciemny* (8), *wielki* (3), *zielono* (3), *ciemno* (2), *ciemność* (2), *pachnie żywicą* (2), *ptasi śpiew* (1), *szum* (1), *szum drzew* (1).

W niewielkim stopniu wyrazy hasłowe LAS i ЛИС aktywują pozapercepcyjne fasety atrybutywne. Leksemy realizujące połączenia przychodzące wykazujące związki o charakterze atrybutywnym ze stymulantem realizowane są przede wszystkim w ukraińskim słowniku umysłowym. Najistotniejsze w tej fascie są przede wszystkim pora roku i wiek (zaawansowany) lasu, por. *зимовий* (3 odpowiedzi), *осінній* (2), *восени* (1), *зимою* (1), *навесні* (1); *вічний* (1), *древній* (1), *прадавній* (1), *престарезний* (1). Atrybutywnych reakcji w odpowiedziach polskojęzycznych jest mniej, są one werbalizowane następującymi słowami: *straszny* (2 skojarzenia), *wolność* (2), *opoła* (1), *tajemniczość* (1).

W siatce pojęciowej ukraińskiego słownika umysłowego analogicznie do struktur polskiego leksykonu mentalnego został utrwalony obraz lasu jako zbioru określonych elementów. W obszarze mereologicznym lokują się skojarzenia, por. np. *дерева* (45 reakcji), *дерево* (14), *гриби* (8), *сосна* (6), *сосни* (4), *багато дерев* (3), *вовк* (3), *звірі* (3), *галявина* (2), *пролісок* (2), *хвоя* (2), *ялинка* (2), *береза* (1), *вовку* (1), *дуб* (1), *птах* (1), w sumie 101 asocjatyw (20,2% ogółu odpowiedzi).

Absolutne skojarzenie prymarne do wyrazu hasłowego ЛИС lokuje się w kolejnym obszarze leksykonu mentalnego Ukraińców, taksonomicznym. To reakcja wyrażona słowem *густий*, przytoczona przez 62 badanych (12,4% wszystkich uczestników badania). W ciągu skojarzeniowym, który tworzy 101 asocjatyw odnoszących się do rodzaju, rozmiaru i gęstości, odnotowano również relatywnie często połączenia z przymiotnikami dzierżawczymi, por. *хвойний* (12 reakcji), *сосновий* (8), *березовий* (2), *дубовий* (2), *ялинковий* (2); *рідкий*, *сосновий* (1); *хвойний*, *густий* (1). Bardzo niskim wskaźnikiem frekwencji przytoczeń charakteryzują się pozostałe skojarzenia tej fasety, są to wyłącznie reakcje jednostkowe, por. np. *бір*, *безлистий*, *густий*, *гущавина*, *дубник*, *діброва*, *мішаний*, *рідкий*, *широколистий*. Wyjątek stanowi przymiotnik *дрімучий* z częstością przytoczeń na poziomie 9 odpowiedzi, jakkolwiek można go raczej sytuować na granicy fasety taksonomicznej i percepcyjnej z uwagi na specyfikę jego zakresu treściowego, w którym mieści się nie jedno, a wiele znaczeń – bujny, gęsty, zbity, ciemny, nieprzenikniony, niedostępny, nieprzejezdny, nieprzebyty.

Poziom usieciowienia polskiego słowa-bodźca LAS w domenie taksonomicznej jest znacznie niższy i realizowany jest jedynie przez 14 asocjatyw: *liściasty* (3), *gąszcz* (2), *gęsty* (2), *bór* (1), *bujny* (1), *gaik* (1), *gaj* (1), *iglasty* (1), *knieje* (1), *zagajnik* (1).

Relatywnie niewielką część skojarzeniowych siatek pojęciowych tworzą asocjaty odnoszące się do użyteczności i funkcjonalności lasu. Pragmatyczny aspekt definicji słów-bodźców w obu językach wypełniają reakcje zbliżone w planie

mikropól treściowych skupionych wokół konkretnych funkcji lasu: wolno-czasowej/rekreacyjnej i ludycznej, zdrowotnej, produkcyjnej, ekologicznej, por. w języku polskim: *powietrze* (9 asocjatyw), *odpoczynek* (8), *spacer* (3), *czyste powietrze* (2), *ognisko* (2), *piknik* (2), *seks* (2), *wypoczynek* (2), *jazda motocyklem* (1), *papier* (1), *tlen* (1), *wakacje* (1), *wędrówka* (1); w języku ukraińskim: *дрова* (9 skojarzeń), *повітря* (7), *відпочинок* (5), *здоров'я* (2), *кисень* (2), *прогулянка* (2), *свіже повітря* (2), *біоценоз* (1), *для будівництва* (1); *гриби*, *машина* (1); *гуляти* (1), *легені планети* (1), *повітря цілюще* (1), *чисте повітря* (1), *екологія* (1).

Ostatnia spójna w planie semantycznym i konotacyjnym grupa połączeń przychodzących do wyrazów sygnalnych LAS i ЛИС to reakcje ocenne, ukierunkowane *in plus*, o relatywnie wysokim stopniu manifestacji procentowej w języku ukraińskim i niskim w języku polskim, które sytuują referowany obiekt natury w domenie miejsc będących źródłem doznań estetycznych, por. odpowiedzi ukraińskojęzyczne – *краса* (8 reakcji), *красивий* (4), *чудовий* (4), *гарний* (1), *гарно* (1), *дів прекрасного* (1), *дуже гарно* (1), *пречудовий* (1); odpowiedzi polskojęzyczne – *piękny* (2 skojarzenia).

W językowym obrazie rzeki utrwalonym w kolektywnym konstrukcie mentalnym zarówno uczestniczących w eksperymencie Polaków, jak i Ukraińców wyraźnie wyosobniają się dwie dominanty konceptualizacyjne, uchodzące w literaturze przedmiotu za archaiczne, pierwotne, prototypowe składniki semantyczne (Niewiara 35-36; Bartmiński 60; Świącicka 110) – woda i ruch. Ruch jako immanentna i eidetyczna własność rzeki znajduje wyraz w szeregu asocjatyw werbalizowanych zróżnicowanymi paradygmatacznie leksemami, które najczęściej łączy znaczenie poruszania się bądź określania tempa i natężenia przemierzania się. Wypełniają one centralną część fasety atrybutywnej, zdecydowanie przewyższając w aspekcie liczebności i częstości przytoczeń pozostałe uzyskane od badanych skojarzenia tego obszaru słownika umysłowego, por. np. w języku polskim: *nurt* (33 odpowiedzi), *prąd* (13), *bystra* (9), *rwąca* (4), *pływie* (3), *wir* (3), *bieg* (1), *fale* (1), *pęd* (1), *płynąć* (1), *płynność* (1), *prędkość* (1), *ruch* (1), *szybka* (1), *wartka* (1), *wiry* (1), łącznie 80 odpowiedzi, 16% ogółu skojarzeń; w języku ukraińskim: *швидка* (23 reakcje), *тече* (17), *бистра* (15), *течія* (8), *стрімка* (7), *рух* (3), *текти* (2), *швидко* (2), *швидкоплинна* (2), *бігти* (1), *біжить* (1), *бистроводна* (1), *бурхлива* (1), *плинність* (1), *протікає* (1), *стрімкість* (1), *швидка* (1), *швидкий* (1), w sumie 90 odpowiedzi, 18% wszystkich zarejestrowanych przez słownik skojarzeń. Atrybutyzacja rzeki realizowana przez pozostałe połączenia przychodzące do wyrazów hasłowych jest wynikiem przede wszystkim spostrzegania zmysłowego i stanowi syntezę różnych pól

percepcyjnych. „Materiału” do budowania referowanych pojęć dostarczają zarówno wrażenia wzrokowe, jak i słuchowe, dotykowe czy przestrzenne, por. np. w języku polskim: *dluga* (10 skojarzeń), *niebieska* (4), *szeroka* (4), *zimna* (3), *spokój* (3), *szum* (3), *głęboka* (2), *brud* (1), *brudna* (1), *głębina* (1), *głęboko* (1), *niebieski* (1), łącznie 40 skojarzeń, 8% ogółu odpowiedzi; w języku ukraińskim: *широка* (44 skojarzenia), *глибока* (27), *довга* (16), *велика* (9), *чиста* (8), *голуба* (5), *прозора* (5), *синя* (3), *мокрий* (2), *спокій* (2), *спокійна* (2), *біла* (1), *брудна* (1), *вузенька* (1), *вузька* (1), *голубий* (1), *довжелезна* (1), *забруднена* (1), *зелена* (1), *колір* (1), *мала* (1), *маленька* (1), *прозорий* (1), *синій* (1), *срібло* (1), *стрічка блакитна* (1), *тепла* (1), *тиха* (1), *чистота* (1), *холодна* (1), łącznie 142 reakcje, 28,4% wszystkich asocjatorów. Nieodłącznym atrybutem rzeki jest jej życiodajność, por. w języku polskim: *życie* (4 reakcje); w języku ukraińskim: *життя* (16 reakcji). Respondenci obu zbiorowości językowych atrybutują rzekę również jest jako groźne zjawisko naturalne, co poświadczają takie asocjaty, jak: w języku polskim – *żywiół* (3 skojarzenia), *niebezpieczeństwo* (1), *powódź* (10); w języku ukraińskim – *втопленник*, *смерть* (1 skojarzenie), *повінь* (1), *смерть* (1).

Asocjatorów wartościujących jest niewiele, przeważają te o wydźwięku pozytywnym, odnotowane prawie wyłącznie w katalogu danych ukraińskojęzycznych jako reakcje jednostkowe, por. *гарна* (1), *гарний настрої* (1), *красива* (1), *мальовнича* (1), *приємно* (1) *радість* (1), *родючість* (1); *широка*, *красива* (1). *Polski Słownik asocjacyjny* rejestruje tylko jeden asocjator waluatywny – *ładny*.

Drugi podstawowy element znaczeniowy wyłaniający się z połączeń generowanych w reakcji na werbalne bodźce RZEKA i PIKA to mieszczące się w fasecie mereologicznej asocjaty ujęte leksemami *woda* (160 skojarzeń – 32% ogółu odpowiedzi) i *вода* (48 skojarzeń – 9,6% wszystkich odpowiedzi). Pomimo widocznej różnicy w poziomie powszechności skojarzeń tych prototypowych komponentów semantycznych (ponad trzykrotnie wyższy wskaźnik frekwencji w ankietach polskojęzycznych) są one absolutnie prymarnymi skojarzeniami do wyrazów hasłowych w strukturach obu leksykonów mentalnych.

Pozostałe części obu zbiorów mereologicznych to nazwy obiektów ożywionej i nieożywionej przyrody oraz szereg wyrazów określających morfologię rzeki, por. odpowiedzi w języku polskim: *ryby* (7), *muł* (3), *kamień* (2), *kamyki* (2), *ryba* (2), *zakręty* (2), *brzeg* (1), *dno* (1), *meander* (1), *meandry* (1), *mielizna* (1), *piasek* (1), *tolpyga* (1); odpowiedzi w języku ukraińskim: *риба* (7), *берег* (2), *два береги* (2), *пляж* (2), *риби* (2), *русло* (1).

Zwraca uwagę wysoki stopień manifestacji procentowej odpowiedzi, które są desygnatami pojęć RZEKA i PIKA, konkretnymi obiektami geograficznymi, odpo-

wiednio 12,8% skojarzeń polskojęzycznych i 10,2% werbalizacji w języku ukraińskim, por. *Odra* (34 reakcje), *Wisła* (23), *Ina* (3), *Drawa* (2), *Bug* (1), *Żółta* (1); *Дніпро* (20 reakcji), *Десна* (10), *Остер* (8), *Амазонка* (2), *Дністер* (2), *Удай* (2), *Біла* (1), *Волга* (1), *Дунай* (1), *Хіл* (1), *Сейм* (1), *Снов* (1), *Узрюм* (1).

Wyrazy sygnałne słabo aktywizują natomiast domenę pragmatyczną słownika mentalnego – podstawowa funkcja rzeki to funkcja rekreacyjna, por. reakcje polskojęzyczne: *kąpiel* (8), *pływanie* (3), *kajak* (2), *podróż* (2), *przygoda* (2), *wakacje* (2), *droga* (1), *wypoczynek* (1); reakcje ukraińskojęzyczne: *відпочинок* (4), *купатися* (2), *плавати* (2), *купатись* (1), *рибалка* (1). Równie słabo jest aktywizowana domena taksonomiczna, utrwalona tylko w katalogu skojarzeń ukraińskojęzycznych, por. *гірська* (7 reakcji).

Ostatnie dające się zidentyfikować ogniwa łańcuchów skojarzeniowych prowadzących do wyrazów hasłowych **RZEKA** i **PIKA** tworzą asocjaty układające się w swoisty ciąg kohiponimiczny, dla którego hiperonimem jest woda – zarówno ciek, jak i zbiorniki wodne, por. reakcje w języku polskim: *strumień* (32), *jezioro* (3), *morze* (2), *potok* (2), *strumyk* (2), *ocean* (1), *staw* (1), *wielki strumień* (1); reakcje w języku ukraińskim: *море* (7), *струмок* (4), *озеро* (2), *джерело* (1), *океан* (1), *потік* (1), *ставок* (1).

Pozostałe w słabym stopniu reprezentowane skojarzenia są albo silnie zindywidualizowane, albo słabo zmanifestowane oraz mają z reguły rozmyty charakter logiczno-znaczeniowy, co dopuszcza wielość interpretacji i nie pozwala przyporządkować ich żadnej wyodrębnionej w toku analizy koherentnej klasie słów-reakcji.

Reasumując pokrótce, obszerny zestaw ujętych oraz dyferencjacja pól znaczeniowych poświadczą, z jednej strony, że mamy do czynienia z szeroką semantyką obu pojęć-konceptów, z drugiej zaś pokazuje, że ich struktura znaczeniowa przedstawiona w toku analizy ma przypuszczalnie charakter dynamiczny i jest podatna na zmiany determinowane przyjętym w toku ludzkiej działalności systemem odniesień. Utrwalone w mentalnym leksykonie Polaków i Ukraińców konceptualizacje pojęć *las* i *rzeka* wychodzą z pewnością poza ramy scjentyistycznych definicji, konstytuując wzbogacone semantycznie koncepty, których źródłem są po części własne doświadczenia, po części kolektywna potoczna wiedza kształtowana przez rzeczywistość społeczną i kulturalną, dając jednocześnie wyraz istnieniu niedostatecznie znanych lub pomijanych sposobów kategoryzacji obu pojęć.

Profile asocjacyjne pojęć *las/ліс* i *rzeka/ріка* odnotowane przez analizowane polsko- oraz ukraińskojęzyczne źródła leksykograficzne różnią się wprawdzie stopniem złożoności, nasycenia i frekwencji, zbliżają się jednak wyraźnie w ob-

szarach wytyczonej skojarzeniami rozpiętości semantycznej, dowodząc nie tylko bliskości, ale do pewnego stopnia wspólnoty dziedzictwa kulturowego obu słowiańskich zbiorowości językowych. Odnotowano jednak kilka rozbieżności w językowym obrazie obu obiektów natury utrwalonym w połączeniach przychodzących do wyrazów hasłowych, które tworzą wyraźnie splecione sieci międzypojęciowe w leksykonie mentalnym współczesnych użytkowników języka polskiego i ukraińskiego.

Podstawowymi wyznacznikami obiektu natury, jakim jest ukraiński *лiс*, są gęstość i barwa, w dalszej kolejności drzewostan, jego skład gatunkowy i zaawansowany wiek oraz utylitaryzm, w szczególności zasobność w drewno i pełnienie funkcji rekreacyjnej oraz prozdrowotnej. Z kolei polski *las* to przede wszystkim drzewostan jako część rozległego obiektu przestrzennego, integrującego szereg pomniejszych i zróżnicowanych etymologicznie elementów przyrody ożywionej i nieożywionej, postrzegany przez pryzmat barwy, dźwięków i funkcjonalności¹.

Ukraińska *pika* i polska *rzeka* są w słownikach umysłowych respondentów modelowane w pierwszym rzędzie prototypowo jako obrazy wody w ruchu. Polska *rzeka* jest długim strumieniem o niebieskim zabarwieniu, bywa niebezpieczna, jej desygnatami są Odra i Wisła². Ukraińska *pika* jest szeroka i głęboka (jak morze), bywa śmiertelnie niebezpieczna, jej wody są czyste, przezroczyste lub błękitne, jej desygnatem jest Dniepr³.

Wyniki proponowanej analizy materiału empirycznego dowodzą przypuszczalnie, że rejestrowane w strukturach mentalnych Polaków i Ukraińców czasoprzestrzenne związki międzypojęciowe odzwierciedlają w wysokim stopniu doświadczenia, które można określić mianem pankulturowych, uniwersalnych, niezależnych od przynależności etnicznej, doświadczenia będące efektem elementarnych, w niewielkim stopniu zindywidualizowanych czynności poznawczych, najczęściej abstrahujących od zdolności regulacyjnych (metapoznawczych) badanych.

¹ Por. wyniki badań nad językowym obrazem lasu w polszczyźnie, opisane m.in. przez Stanisława Cygana i Adama Dyszaka (Cygani i Dyszak) oraz samego Dyszaka (Dyszak).

² Por. badania nad polskim językowym obrazem świata rzeki i wody: Bartmiński; Dziewońska-Kiss; Treska; Czaplą.

³ Por. opracowanie wyników badań lingwistycznych nad zjawiskami przyrody we frazeologii ukraińskiej przez Dejana Ajdačiča i Lidiję Ajdačič (Ajdačič i Ajdačič).

BIBLIOGRAFIA

- Aitchison, Jean. *Wörter im Kopf. Eine Einführung in das mentale Lexikon*. Übersetzt von Martina Wiese. Max Niemeyer Verlag, 1997.
- Ajdačić, Dejan, i Lidija Nepop Ajdačić. *Poredbena srpsko-ukrajinska frazeologia 1*. Alma, 2015.
- Bartmiński, Jerzy. „Rzeka w językowo-kulturowym obrazie świata Polaków”. *Urzeczenie: locje literatury i wyobraźni*, red. Mariusz Jochemczyk i Miłosz Piotrowia, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013, ss. 53-64.
- Cygan, Stanisław, i Andrzej Dyszak. „Językowy obraz Puszczy Jodłowej w twórczości pisarzy regionu świętokrzyskiego”. *Las w kulturze III*, red. Wojciech Łysiak, Wydawnictwo Eco, 2004, ss. 89-98.
- Czapla, Anna. „Obraz wody w nazwach miejscowości położonych na pograniczu polsko-ruskim”. *Zywioty w poznaniu. Konceptualizacja żywiolów. Wieloaspektowość badań, różnorodność rozwiązań*, red. Hanna Kaczmarek, t. 2, Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie, 2017, ss. 109-119.
- Dyszak, Andrzej. „Językowy obraz lasu”. *Linguistica Biłgostiana*, nr 3, 2006, ss. 55-63.
- Dziewońska-Kiss, Dorota. (2013) „Językowy obraz czterech żywiolów w polskiej i węgierskiej frazeologii”. *Studia Slavica Savariensia*, nr 1-2, 2013, ss. 185-197.
- Galton, Francis. „Psychometric Experiments”. *Brain. A Journal of Neurology*, t. 2, 1879, ss. 149-162.
- Gawarkiewicz, Roman, Izabela Pietrzyk, i Barbara Rodziewicz. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*. PRINT GROUP, 2008.
- Grzegorzczak, Renata. „O tak zwanej reprezentatywnej funkcji języka w świetle nowszych badań psycholingwistycznych”. *Język a Kultura*, t. 20: Tom jubileuszowy, red. Anna Dąbrowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2008, ss. 129-141.
- Kurcz, Ida. *Psychologia języka i komunikacji. Wykłady z psychologii*. Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2000.
- Langacker, Ronald. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Tłum. Henryk Kardela. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995.
- Niewiara, Aleksandra. „Wody płyną. Piję wodę: pierwotne i prototypowe konceptualizacje rzeki w językach indoeuropejskich”. *Urzeczenie: locje literatury i wyobraźni*, red. Mariusz Jochemczyk i Miłosz Piotrowia, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2013, ss. 15-42.
- Roche, Jörg. *Fremdspracherwerb. Fremdsprachendidaktik*. Francke, 2008.
- Rosch, Eleanor. „Principles of Categorisation”. *Cognition and Categorisation*, red. Eleanor Rosch i Barbara Lloyd Hillsdale, 1978, ss. 27-48.
- Seretny, Anna. *Słownictwo w dydaktyce języka polskiego. Świat słów na przykładzie języka polskiego jako obcego*. Księgarnia Akademicka, 2015.
- Słownik stereotypów i symboli ludowych. Kosmos. Ziemia, woda, podziemie*, red. Jerzy Bartmiński, t. 1, z. 2, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999.
- Święcicka, Małgorzata. „Brda w językowym obrazie świata”. *Dziedzictwo kulturowe i przyrodnicze Brdy i jej dorzecza: materiały z konferencji naukowej, która odbyła się 21 września 2007 r. w Tucholi*, red. Włodzimierz Jastrzębski i Jacek Woźny, Przedsiębiorstwo Marketingowe LOGO, 2007, ss. 158-165.
- Tarasov, Yevgeniy. „Aktual'nyye problemy analiza yazykovogo soznaniya”. *Yazykovoye soznaniye i obraz mira*, red. Natal'ya Ufimtseva, Institut yazykoznanija RAN, 2000, ss. 24-32 [Tapa-

- сов, Евгений. „Актуальные проблемы анализа языкового сознания”. *Языковое сознание и образ мира*, ред. Наталья Уфимцева, Институт языкознания РАН, 2000, ss. 24-32].
- Treska, Joanna. „Językowy obraz wody we frazeologii oraz paremiologii polskiej i czeskiej”. *Poradnik Językowy*, nr 6, 2015, ss. 53-69.
- Ufimtseva, Natal'ya, Galina Cherkasova, Yuriy Karaulov i Yevgeniy Tarasov. *Slavyanskiy assotsiativnyy slovar': russkiy, beloruskiy, bolgarskiy, ukraiński*. Institut yazykoznaneya RAN, 2004 [Уфимцева, Наталья, Галина Черкасова, Юрий Караулов и Евгений Тарасов. *Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский*. Институт языкознания РАН, 2004].
- Ufimtseva, Natal'ya. „Assotsiativnyye slovari slavyanskikh yazykov”. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, red. Roman Gawarkiewicz, Izabela Pietrzyk i Barbara Rodziewicz, PRRINT GROUP, 2008, ss. 15-31 [Уфимцева, Наталья. „Ассоциативные словари славянских языков”. *Polski słownik asocjacyjny z suplementem*, red. Roman Gawarkiewicz, Izabela Pietrzyk, Barbara Rodziewicz, PRRINT GROUP, 2008, ss. 15-31].
- Wróbel, Szymon. *Umysł, gramatyka, ewolucja*. Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.

OBRAZ NATURY W POLSKIM I UKRAIŃSKIM LEKSYKONIE MENTALNYM

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie językowego obrazu natury utrwalonego w polskim i ukraińskim leksykonie mentalnym. Autorka analizuje dane słowników asocjacyjnych, omawiając oraz porównując zakresy treściowe pojęć nazywających obiekty przyrody na przykładzie pól skojarzeniowych słów-bodźców – LAS/ЛІС i RZEKA/РІКА. Autorka dowodzi, że postrzeganie i rozumienie wybranych obiektów natury odzwierciedlone w mentalnych strukturach użytkowników języka polskiego i ukraińskiego charakteryzuje relatywnie wysoki stopień dyferencjacji. Językowy obraz świata natury Polaków i Ukraińców mimo ich wspólnych słowiańskich korzeni nie jest spójny i ujawnia obok wyraźnych analogii również szereg różnic.

Słowa kluczowe: leksykon mentalny; natura; Polacy; Ukraińcy; słownik asocjacyjny

THE IMAGE OF NATURE IN THE POLISH AND UKRAINIAN MENTAL LEXICON

Summary

The aim of this article is to present the linguistic image of nature as preserved in the Polish and Ukrainian mental lexicon. The author analyses the data of associative dictionaries, discussing and comparing the content ranges of terms which name natural objects based on the example of the association fields of the stimulus words LAS/ЛІС and RZEKA/РІКА. The author proves that the perception and understanding of selected natural objects reflected in the mental structures of Polish and Ukrainian speakers are characterised by a relatively high degree of differentiation. The linguistic picture of the natural world of Poles and Ukrainians, despite their common Slavic roots, is not consistent, and also reveals, apart from clear analogies, a number of differences.

Keywords: mental lexicon; nature; Poles; Ukrainians; associative dictionary